

אנטישמיות בגרוש

פסלונים של יהודים עם מטבע הם מחזה נפוץ ונפיץ בפולין. תערוכה שהוקדשה להם מנסה להבין את התופעה החדשה והלא־נעימה הזאת, שצמחה דווקא בפולין הדמוקרטית והקפיטליסטית

המחזיק מטבע, בעיקר של גרוש (כך, גם בפולנית). לפסלונים האלה יש שם מכוּער – "ז'ידקי" (יהודים קטנים, ובקיצור: יהודונים) – והם נמכרים בהמוניהם ואפילו נחשבים כסגולה לעושר ולמזל.

הרמוניה על המדף

מי שלא היה בפולין לפני תחילת המאה ה-21 עשוי לחשוב שהם היו שם מאז ומעולם, כסמל לאנטישמיות הפולנית הוותיקה. אבל התערוכה שהוצגה בשנה שעברה במוזיאון האתנוגרפי של קרקוב "מוכרת, קמע, צעצוע" והקטלוג המצוין שלה שיצא לאור באחרונה, "יהודי המזל", מלמדים שהתופעה הזאת דווקא חדשה בתכלית. כלומר, פסלונים עץ של יהודים היו אמנם זה מכבר, וגם הדימוי הקורא אותם לכסף. אבל אריקה לרה, אוצרת התערוכה, שניסתה להתייחסות אחר מקורם של ה"ז'ידקי", גילתה עושר רב, שהצטמצם רק באחרונה לדמות היהודי העשיר מקורם של הפסלונים בטקסים העממיים של חג המולד ופסחא: בקי שוטים המיניאטוריים המתארים את הולדת ישו ובהצגות הפסיון. פסלונים יהודים עם ספר קודש או כלי נגינה רווחו בפולין מהמאה ה-19 ולפני מלחמת העולם השנייה וייצגו את השכן האחר, כפי שנראה אז בפולין בדרך כלל: בדימות חסיד.

גם בגלגול הבא של פולין, בתי קופה הקומוניסטית, המשיכה הדמות הזאת לייצג את היהודי, בקנה מידה צנוע יותר, ואף על פי ש"יהודים חיים במעילים ארוכים כבר נעלמו", כפי שכותרת לרה באמצעות "צפליה", רשת החנויות לממכר אומנויות עממיות, "הם חזרו בצורת פסלונים. הסימנים הנוסטלגיים של העולם הניעלם משכו במיוחד זרים, רבים מהם תיירים יהודים". בגלגול הזה הופיעו פסלונים יהודים בלבוש מסורתי אך במצבים חילוניים: שואבי מים, חייטים, ציירים. בין השאר הופיעו פסלונים המתארים

Na szczęście to Żyd, Lucky Jews

Erica Lehrer. Korporacja Ha!art, 248 pp. 59 PLN

אחר – אחד מהמוני – החידושים שמצאתי בביקורי השני בפולין, ב-2000, היו פסלונים עץ של יהודים. בביקורי הראשון, ב-1988, לא היה ליהודים ביטוי פופולרי בולט, והנה כעבור 12 שנים אפשר היה למצוא את הפסלונים הללו בכל מקום בשווקים של ורשה וקרקוב: יהודים בלבוש חסידי בתפילה או בנגינה. ניכר היה שמי שפילס אותם לא ראה הרבה יהודים מסורתיים בחייו: הסידור שהחזיקו היה הפוך, באותיות העבריות נכתב משהו בג'יבריש, והם לבשו טלית במידה לא נכונה, ובכל זאת, בעצם נוכחותם בפולין החדשה היה משהו מחמיא. גם אני קניתי אז פסלון עץ כזה, והוא ניצב עדיין בין קישוטי הקיטש בסלון.

פולין השתנתה מאוד, כידוע, מאז נפילת מסך הברזל, לפני 25 שנה, בין השאר ביחסה ליהודים. פולין הבינה את הפוטנציאל התיירותי הגלום בהיסטוריה היהודית העשירה שלה, אבל תהליך ההכרה היה עמוק הרבה יותר: היהודים נראו בפולין החדשה כנושאי בשורה אוניברסלית, כתיקון ללאומיות ההומוגנית הפולנית. גם הדיון באנטישמיות יצא מהדחקה, בין השאר בזכות ספרו של יאן גרוס "שכנים", שהתפרסם ב-2001 ודן ברצח היהודים בידי הפולנים בעידה ידוובנה. המוזיאון היהודי בוורשה, "פולין" שמו (בעברית), שייחנך בשבוע הבא, הוא ביטוי עילאי להכלה של פולין את יהודה ולראייתם כחלק חשוב בהיסטוריה שלה.

אבל ככל תהליך דיאלקטי, גם לעניין שמגלים הפולנים ביהודים יש ריאקציה, הבאה לידי ביטוי מפתיע בפסלונים היהודים. תאום, בשנים האחרונות, צצו פסלונים חדשים של יהודי, בלבוש חסידי,

ז'יטלבל בלושינסקי, יהודי עם מטבע, 2013. מחמא כביכול צילום: ג'נוד' מרט

בנמל התעופה של ורשה, ובמכתב לשר התרבות הפולני דרשה ממנו לסלק את המזכרות המכוערות, "הגזעניות והתורמות להנצחת סטריאוטיפים שליליים". השר סי- רב לבקשה בנימוק המכעיס: "אני חנו מאמינים שבמדינה דמוקרטית, השוק החופשי מסדיר עניינים כא- לה. אם אין ביקוש, אין ייצור". היו גם פולנים אחרים שצפו בתערוכה ולא הבינו מה רע בזהו - המח- מיא כביכול - של היהודי עם כסף ועושה.

אבל התערוכה, וזו היתה אחת ממטרותיה, פקחה את עיניהם של פולנים רבים שביקרו בה ביחס לבעייתיות של ה"ז'ידקי". "יש לי פסלון כזה, ואני מחזיק אותו בא- רון הבגדים", כתב אחד מהם, "קי- בלתי אותו מסבי, שהיו לו כוונות טובות, שכן הוא ידע שאני מתע- אנטישמי". מבקרים אחרים כתבו: "הפסלונים חסרי טעם ומכוערים. לא זו הדרך לזכור את הנרצחים"; "אני תוהה איך היינו מגיבים אילו מישהו תיאר אותנו, הפולנים, בדמות פסלון שאמור להגן נגד גניבת כלי רכב". מבקר פולני נר- סף כתב בפשטות: "אני מתבייש ב'יהודי המזל'".

כל עוד הם קיימים, מעוררים הפסלונים ויכוח תמיד, שיש בו מתנגדים נמרצים ותומכים תמי- מים או מיתממים. הקטלוג מתעד את הוויכוח הזה (ומשתתף בו), אבל סיבה אפשרית נוספת להיצאאות של ה"ז'ידקי" אינה נוכרת בו. היא קשורה לספר חדש שיצא לאור בפולין ומעורר סערה דומה לזו של "שכנים" מאת יאן גרוס. הס- פר "מפתחות וכסף" (Klucze i kasa) מתאר את האופן שבו הת- עשרו הפולנים מרכוש היהודים שנרצחו בשואה: זה שנתר מאחור- ריהם ונבזז, דמי הכופר על הסתרי- תם וכיצא באלה. ייתכן אפוא שזו סיבה נוספת לתפישת הפולנים את היהודים כמקור לעושר; שהרי הם אכן העשירו אותם, פשוטו כמש- מעו. רגשי האשמה שלהם על כך מושלכים באופן פרדוקסלי דווקא על היהודים.

בכל מקרה אפשר לקוות שספי- רים כמו "יהודי המזל" ו"מפתחות וכסף" יעזרו לעמת את הפולנים עם הגזענות שבקרבם. ואולי זה יותר ממה שאפשר לומר עלי- נו, שמוזעזעים כל כך למצוא את התופעות הללו בפולין, בלי ליטול קורה מבין עינינו ולראות מסביב גילויים גזעניים ביחס למיעוטים. אי אפשר להשוות כמוכן, אבל גם לנו יש כמה עניינים לא פתורים, שקשורים בין השאר למפתחות.

פסלונים של מצי מנבוייזקי. חיים זה לצד זה בשלום צילום: סולמן לורנס

"יש לי פסלון כזה, אבל אני מחזיק אותו בארון הבגדים", כתב אחד המבקרים בתערוכה. "קיבלתי אותו מסבי, שהיו לו כוונות טובות, שכן הוא ידע שאני מתעניין בתרבות היהודית. בעיני הוא אנטישמי"

שיש בכמה פסלונים מלמדים על המשמעות האנטישמית שלהם, גם אם יוצריהם טוענים שהתכוונו דווקא לכבד את היהודים בהציגם אותם? שואלת לרר בקטלוג, ומ- לות הללו פתוחות לצופים, שימ- צאו את התשובות בעצמם. התשובות אכן נמצאו בתערוכה, ולימדו עד כמה מסמלים הפסלונים הללו את יחסי היהודים והפולנים בעבר ובהווה, ובעצם את הייצוג היהודי בכלל ואת ייצוגם של מי- עוטים אחרים. התגובות ל"ז'ידקי" גילו בראש וראשונה את ההבד- לים בין יהודים לפולנים. תושבת ישראל, דור שני לניצולי שואה, הודעזה לגלות פסלונים כאלה

אני מתבייש הייצוג הסטריאוטיפי הזה שנוי אפוא במחלוקת, אבל הוא נראה תמים לעומת התופעה החדשה והנפוצה של ה"ז'ידקי" - היהודי המחזיק מטבע, שנחשב קמיע למ- זל ולעושה, הרמות שהשתלטה כמעט על כל הייצוגים האחרים. החוקרת בוז'נה קף כותבת במא- מרה שלא בכדי הופיעה הרמות הזאת דווקא בפולין החופשית, לאחר נפילת הקומוניזם. היא חוקרת את ההיסטוריה של הקי- שור בין יהודים לכסף, שראשיתו ביהודה איש קריות, והמשכו בסור- חרים היהודים שהגיעו לפולין כדי לסייע בשגשוגה הכלכלי ובחוכי- רים שאספו מהאיכרים את הכסף שדרשו הפריצים. "היהודי שוין לכסף בלי קשר לשאלה אם יש לו או אין, בין שהוא סוחר עשיר ובין שהוא רוכל בסמרטוטים". כך התי- גלגל הדימוי הזה לרמות היהודי עם המטבע בתקופה הקפיטליס- טית של פולין, שבה הכסף נחשב חזות הכל. נשכחה הדלות היהודית שלפני המלחמה, והיהודים נקשרו להצלחתם הכלכלית בעולם המ- ערבי דווקא.

"האם הקמיע של היהודי עם המטבע הוא רק ביטוי לקפיטליזם? האם ההדים מהברית החדשה ומי- מי הכיניים ומן התעמולה הנאצית

את היהודים בשואה ומבטאים את סכלם: יהודי עם סרט לבן, פסלון של זוג יהודים מבועת ומחובק, יאנוש קורצ'אק וחניכיו, ואפילו פסלונים של יהודים אוזנים בנשק. לרר חשפה כמה מיוצרי הפסלו- נים, האלמוניים בדרך כלל. בוגור- סלב סובלָה, למשל, התחיל לגלף דמויות יהודים לזכרו של סְרוֹלֶק פישמן, חברו בבית הספר. הוא מצא בעליית הגג של סבו ספר תורה, וגור ממנו פיסות קטנות, שאותן החזיקו הפסלונים. הוא זכר אמנם איך נראו יהודים, אבל לא ידע שהמעשה שלו הוא חילול הקו- דש. לעומתו, יוזף רגולה, שנולד ב-1953, לא ראה יהודים, אלא רק שמע וקרא עליהם, בין השאר בכי- תבי בשביס־זינגה. בעיניו, יהודים הם נושא מעורר עניין והשראה, ו"על המדפים שלי, יהודים ואי-כ- רים חיים זה לצד זה בשלום. כולם: פסלונים של ישו, פרחים, נשים, כולם חיים בהרמוניה".

בקטלוג יש צילומי פסלונים של יהודים בדמות דובי או ברווז הנמכרים מחוץ לפולין, וגם צי- לומי פסלונים אתניים אחרים, של אינדיאנים ושוורים מארצות הב- רית. פסלונים כאלה של יהודים בדמות חסידים היו נפוצים גם אצ- לנו, בישראל, כפי שאפשר לראות בקטלוג התערוכה "בובה של מו- לדת", שהוצגה במוזיאון ארץ יש- ראל. לא תמיד היו המיניאטורות נייטרליות: הבובות של פרנק מייסלה, למשל, מתארות חסידים בעלי אף אף יותר דומיננטי מזה של ה"ז'ידקי".

אבל בפולין הרגישות רבה במיוחד, ואפילו פסלונים שמייצגים בעלי מלאכה יהודים וכליזמרים עשויים לעורר התנגדות. בתערו- כה נשמר מקום להערות המבקרים, וחלקן מובאות בקטלוג ומשקפות את התגובות הסוערות לתערוכה. יהודית גולהאמר מישראל כתבה למשל: "זה ביקורי הראשון בפולין מאז השואה. אני מוזעזעת, וקשה לי, כישראלית, להבין איך יכול מישהו לנצל, ללעוג, לצחוק על יהודי ולהפוך אותו לפסלון".

באחד המאמרים המצורפים לק- טלוג כותב הפסיכולוג מיכל ביל- ביץ: "אנחנו, יהודים פולנים, כמו האמריקאים והישראלים, איננו רוצים להיות סטריאוטיפים... היינו מעדיפים להיראות כצאצאיהם של פרויד ופרופסורים באוניברסיטה... איש לא רוצה להורות שאבות אבותיו היו שואבי מים או סנדל- רים". בילביץ' טוען כי מה שמעו- רר התנגדות לפסלונים הללו הוא "הייד (יהודי) ביידיש הפנימי, הרר- דף אותנו".